

3-сабақ

3-тақырып

Ұлттық және халықаралық құқық
тұрғысындағы «өшпенділік тілі»

Тақырыпшалар

- Орталық Азия елдеріндегі көпшілік дискурста дискриминацияға жол берілуі және пікір бостандығы мен еркін пікір білдіру құқығы
- Халықаралық құқық пен ұлттық заңнамада «өшпенділік тілін» шектеу

Пәндер интеграциясы

«Адам құқықтары», «Халықаралық құқық», «Конституциялық құқық», «Қылмыстық құқық», «Медиақұқық», «Журналистика негіздері», «Журналист этикасы», «Медиаэтика», «Сыни ойлау негіздері», «Қазіргі қазақ/қырғыз/тәжік/өзбек/орыс тілі» (әр елге байланысты), «Конфликтологиялық журналистика», «Лингвистикалық сараптама», «Саяси лингвистика», «Журналист жұмысындағы әлеуметтік желілер», «Мәдениетаралық коммуникацияның теориясы мен практикасы».

Сабақ мақсаттары

Танымдық:

- студенттер «дискриминация» ұғымына анықтама бере алады;
- студенттер «пікір бостандығы мен еркін пікір білдіру» ұғымына анықтама бере алады;
- студенттер пікір бостандығы мен еркін пікір білдірудің халықаралық стандарттарын түсіндіре алады;
- студенттер халықаралық құқық пен ұлттық заңнамада «өшпенділік тілін» шектеуді түсіндіре алады;
- студенттер адам құқықтары саласындағы ұлттық заңнама ережелері мен халықаралық құқық ережелерінің көзқарас бостандығы мен еркін пікір білдіруге қатысты арақатынасын анықтай алады;
- студенттер «қорлаудың» ұлттық заңнама бойынша құқықтық салдары қандай болатынын біледі.

Әлеуметтік-эмоциялық:

- студенттер теңдік пен алаламау принциптерін ұстанудың маңызын түсінеді;
- студенттер адамның барлық құқығы мен бостандығын құрметтеудің маңызын түсінеді;
- студенттер пікір бостандығы мен еркін пікір білдіру құқығын құрметтеудің маңызын түсінеді;

- студенттер ұлттық заңнама нормаларын адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкестендірудің маңызын түсінеді.

Мінез-құлыққа қатысты:

- студенттер сөзіндегі «өшпенділік тілін» шектеуді үйренеді.

Сабақ өткізу уақыты	1 сағат 20 минут
Сабақ өткізу әдістері	Ашық сұрақтар, дискуссия, оқытушының дәріс презентациясы, шағын топтардағы жұмыс.
Бағалау әдістері	Пысықтайтын сұрақтар.
Негізгі ұғымдар	«Өшпенділік тілі», «жеккөрініш тілі», дискриминация, теңдік, қорлау, өшпенділікті туғызу/қоздыру.
Қажет ресурстар	Топ болып жұмыс істеу үшін басып шығарылған материал, флипчарт, проектор, экран, ноутбук, маркерлер, тақта, қағаз скотч.

Сабақ жоспары

1. ҮЙІРУ

Өткізу әдістемесі.

Оқытушы студенттерден дискриминация, қорлау, әлеуметтік топтар арасында өшпенділік туғызу/қоздыру, халықаралық құқық актілері, ұлттық қауіпсіздік, қоғамдық тәртіп, халықтың әдет-ғұрпы дегендерді қалай түсінетінін сұрайды. Дискуссия жүргізіледі.

2. АҚПАРАТПЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ

Өткізу әдістемесі.

Оқытушы ұлттық заңнама (Конституция, Қылмыстық кодекс) пен халықаралық құқық актілері (АҚЖД, АСҚХП) нормалары туралы презентацияны көрсетіп, мына сұрақтар бойынша талқылау өткізеді:

1. Сөз бостандығы не себепті демократияның шешуші құндылығы деп есептеледі?
2. Елімізде сөз бостандығы шектелген бе?
3. Ұлттық заңнаманың (Конституция, Қылмыстық кодекс) сөз бостандығына қатысты нормалары адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы халықаралық құқық стандарттарына сай келе ме?
4. Сөз бостандығын шектеудің жағымсыз салдарлары қандай?
5. Сөз бостандығын шектеудің оң тұсы қандай болуы мүмкін?

3. ӘРЕКЕТ ЕТ

Өткізу әдістемесі.

Оқытушы студенттерді екі не бірнеше топқа біріктіреді, оның бірі сөз бостандығы толық қорғалған қоғамның оң тұстары мен сөз бостандығын шектеуге қарсы дәйектер табуы керек. Басқа топ/тар сөз бостандығы 100% қорғалған қоғамның жағымсыз тұстары мен сөз бостандығын шектеуді қолдайтын дәйектер іздейді. Шағын топтар жұмысын жалпы топқа айтып береді.

Оқытушыға арналған кеңес.

Оқытушы бұл кезеңде студенттердің жауабына пікір білдірмеуді естен шығармауы керек. Топтар бір-бірін тыңдауға тиіс. Содан кейін қорытынды шығарарда студенттер топта айтқан пікір-тұжырымына тәуелді болып қалмауы үшін оқытушы оларды атқарған рольдерінен босатуы керек.

4. ҚОРЫТЫНДЫ ШЫҒАРУ

Өткізу әдістемесі.

Оқытушы сабақты қорытындылауды ұсынып, студенттерден үш сұраққа қысқаша жауап беруді өтінеді:

1. Бүгінгі сабақта не білдім?
2. Бүгінгі сабақта нені үйрендім?
3. Бұл сабақта мен үшін не маңызды болды?

Ақпаратқа шолу жасау

«ӨШПЕНДІЛІК ТІЛІ» МЕН ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЗАҢНАМАДАҒЫ ҚҰҚЫҚ

Қырғыз Республикасы, Қазақстан, Тәжікстан мен Өзбекстан Республикалары ұлттық заңнамасында тең құқықтық туралы нормалар бар, бірақ олар дискриминация ұғымының мәнін толық ашпайды, дискриминацияға қарсы жан-жақты қамтитын заңнама да, сонымен бірге дискриминация мен оның түрлерінің халықаралық стандарттарға сай келетін анықтамасы да жоқ, одан қорғайтын тиімді механизмдер де қарастырылмаған.

Орталық Азия мемлекеттері қатысатын халықаралық келісімшарттар және халықаралық құқықтың көпшілік мойындаған принциптері мен нормалары — ұлттық құқық жүйелерінің құрамдас бөлігі ғана.

Адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық адамның бәріне және әрқайсына теңдік пен алаламаушылыққа кепілдік береді. Мемлекеттер адам құқықтарын қолдануда теңдікке және заңмен тең қорғауға кепілдік беруге міндетті. Алаламау принципінің өзара байланысты үш құрамдас бөлігі бар. Дискриминацияны былай түсіну керек:

1) адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қоғам өмірінің саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени

және басқа да кез келген саласында тең жағдайда мойындауды, қолдануды немесе іске асыруды жоюды немесе төмендетуді мақсат не салдар етіп көздейтін;

2) адам құқықтары саласындағы халықаралық құқық қорғалған сипатта деп мойындайтын ерекшеліктерге негізделген;

3) адамға немесе адамдар тобына қарсы кез келген бөлу, шеттету, шектеу немесе бірінен бірін артық көру.

Адамның бәрінің ар-намысын дискриминациясыз қорғау «өшпенділік тіліне» («жеккөрініш тіліне»), соның ішінде еркін пікір білдіру құқығын шектеуге қарсы шаралардың көбіне мотивация болуы керек. Тәжірибеде «өшпенділік тіліне» әрекет ету мен оған тыйым салу көбіне ұлттық қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығы мен әдет-ғұрпын қорғауға негізделеді. Бірақ бұл мақсаттар адамдарды дискриминациядан қорғау мақсатымен араласқан кезде пікір білдіруді шектейтін шаралар лезде шамадан тыс ауқымды және теріс пиғылмен қолдануға бейім болып кетуі мүмкін.

Көзқарас пен оны еркін білдіру құқығы — адамның Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының (АҚЖБ) 19-бабы кепілдік беретін және Азаматтық және саяси құқықтар

туралы халықаралық пактінің (АСҚХП) арқасында құқықтық күшке ие болған негізгі құқықтарының бірі.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 19-бабы мемлекеттер әр адамның еркін пікір білдіру құқығына кепілдік беруін талап етеді; бұл құқық әртүрлі ақпарат пен идеяны мемлекет шекарасына тәуелсіз түрде ауызша немесе жазбаша, баспасөз немесе пікір білдірудің көркем формалары арқылы немесе өз таңдауы бойынша басқа да амалдармен іздеу, алу және тарату бостандығын қамтиды.

Бірақ еркін пікір білдіру құқығы абсолют құқық емес және белгілі бір жағдайда мемлекет оны адам құқықтары саласындағы халықаралық заңнама талаптарына сай шектей алады. «Өшпенділік тілін» шектеуді көздейтін мемлекеттік шаралар (АСҚХП-ның 19-бабы):

- 1) заңда белгіленуі керек;
- 2) заңды мақсатты көздеуі керек:
 - а) басқа адамдардың құқықтары мен беделін құрметтеу үшін;
 - б) мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті немесе халықтың әдеп-ғұрпын қорғау үшін;

3) демократияны қолдайтын қоғамға қажет болуы керек (белгілі бір өлшемге сай және тепе-тең).

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 20-бабының 2-тармағында да осы келісімшартқа мүше мемлекеттерден «өшпенділік тілінің» анағұрлым ірі формаларына тыйым салу талап етіледі: «Заңда ұлт, нәсіл немесе дін бойынша жеккөрінішті жақтайтын, дискриминацияға, өшпенділікке немесе зорлық-зомбылыққа айдап салатын кез келген сөзге тыйым болуы керек».

Тәжірибеде бұл баптың күшін іске асыру көп дау мен түсініксіздік туғызады. Көп мемлекет АСҚХП-ның 20-бабының 2-тармағына келгенде пікір білдіру бостандығы құқығы үшін алаңдайды.

20-баптың 2-тармағының шартын түсіндіру мен іске асыруда (имплементация) ұлттық заңнама басқа, тәжірибе басқа, ұлттық деңгейдегі соттардың жүйесіз практикасынан және БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің басшылыққа алатын нұсқаулары болмағаннан жағдай одан сайын қиындай түседі.

Бапты іске асыруға қатысты проблемалар спектрдің екі жағында да бар: бір жағынан, ірі айдап салу жағдайлары жазасыз қалып жатса, екінші жағынан, заңды түрде пікір айтқан

адамды жазалау мақсатымен (соның ішінде азшылық өкілдерін қудалау үшін де) оған заңнаманың айдап салу туралы бұлыңғыр ережелері шамадан тыс белсенді қолданылып жатады.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 20-бабы бойынша тыйым салу үшін мынадай элементтер болуы керек:

1. Сөйлеушінің мінез-құлқы. Сөйлеуші көпшілік алдында сөйлеуі керек және оның сөзі мынадай болуы керек:

- жеккөрінішті жақтайтын/насихаттайтын,
- қорғалған сипаттамалар бойынша жеке адамға немесе адамдар тобына бағытталған,
- дискриминацияға, өшпенділікке немесе зорлық-зомбылыққа айдап салатын.

2. Сөйлеушінің ниеті. Сөйлеушінің:

- әдейі жеккөрініш туғызу ниеті болуы керек,
- аудиторияны дискриминацияға, өшпенділікке немесе зорлық-зомбылыққа айдап салу ниеті болуы керек немесе аудитория сондай әрекетке баруы ықтимал екенін түсінген болуы керек.

3. Жеккөрініш туғызатын сөздің кесірінен аудитория шынымен тыйым салынған әрекетке баратындай ықтимал және бірден төнетін қауіп.

«Айдап салу» термині іс жүзінде тыйым салынған нәтиже болсын деу емес, бірақ ол жеккөрінішті насихаттау белгілі бір топтарға жататын адамдарға тікелей дискриминация, өшпенділік немесе зорлық-зомбылық қаупін төн-

діргенде ғана қолданылады. Аудитория қорғалған сипаттамалар бойынша нысана ретінде таңдаған адамдарына немесе адамдар тобына қарсы әрекетке барады деген қауіп қана 20-баптың аясында қаралады, қандай да бір оқиғадан бөлек, жеккөрініш туғызатын сөздерден нысанаға алынған топ сезінетін зәбір немесе реніштің бұдан айырмасы бар деп есептеледі.

Автор әлдекімдерге қорғалған сипаттамаларына қарай басқа адамдарды айдап салуға тырыспаса, ондай «жеккөрініш тілі» жоғарыда аталған критерийге сай келмейді. Дегенмен айтылған сөз кей жағдайда мемлекеттің шектеу қоюын талап ететін ірі проблемаға айналмауы үшін 20-баптағы «айдап салу» деңгейіне жетпеуі керек.

Адам құқықтары саласындағы әмбебап стандарттар бойынша ондай «жеккөрініш тіліне» Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 19-бабында көрсетілген бірқатар негізге сай, атап айтқанда, басқа адамдардың құқықтары мен беделін және мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халық денсаулығын немесе әдет-ғұрпын қорғау үшін шектеу қойылуы мүмкін.

Кей жағдайда «өшпенділік тілі» жеккөрінішті насихаттамаса да, нақты адамдарды көздеуі мүмкін. Ондай сөздер көбіне әйелдерге, ЛГБТИК-қоғамдастықтарға және басқа да маргиналданған топтар мен азшылықтарға бағытталады. Ондай «өшпенділік тілінің» өршелене дискриминациялайтын сипаты болады және нысанасына алынғандарды қаты қорлауы әрі оларға зиян келтіруі

мүмкін. Кей жағдайда мұндай сөздер тілдеу, зорлық-зомбылық жасаймын деп қауіп төндіру немесе тиісу формасында болуы мүмкін және нысанаға алынған адамның денесіне немесе психикасына зақым келтіруі мүмкін.

Адам денесіне және/немесе психикасына айтарлықтай нұқсан келтіретін қауіп туындаса, «өшпенділік тіліне» шектеу қойған орынды, өйткені ондай кезде шектеу өмір сүру, адамдыққа жат әрі ар-намысты қорлайтын әрекеттен азат болу, жеке өмір мен тең қарым-қатынас құқықтарын қорғау үшін қажет.

Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан Конституциялары әр азаматқа еркін пікір білдіруге, сөз бен баспасөз бостандығына құқық береді. Ал елдердің Қылмыстық кодекстері өшпенділікті (Қырғыз Республикасы, Тәжікстан, Өзбекстан) немесе алауыздықты (Қазақстан) туғызуға (Қырғыз Республикасы, Тәжікстан, Өзбекстан), қоздыруға (Қазақстан) жаза қарастырады.

Қырғыз Республикасы Қылмыстық кодексінен. 313-бап. «Нәсілдік, этностық, ұлттық, діни немесе аймақаралық өшпенділікті (алауыздықты) туғызу»:

«Нәсілдік, этностық, ұлттық, діни немесе аймақаралық өшпенділікті (алауыздықты) туғызуға, ұлттың қадір-қасиетін кемсітуге, сол сияқты азаматтарды дінге, ұлтқа немесе нәсілге қатысты белгілері бойынша айрықша, артық немесе толыққанды емес деп насихаттауға бағытталған, көпшілік алдында немесе бұқаралық ақпарат құралдарын және интернетті қолданып жасалған іс-әрекет».

Тәжікстан Республикасы Қылмыстық кодексінен. 189-бап. «Ұлттық, нәсілдік, жершілдік немесе діни өшпенділік туғызу»:

«Ұлттық, нәсілдік, жершілдік немесе діни өшпенділікті немесе алауыздықты туғызуға, ұлттың қадір-қасиетін кемсітуге, сол сияқты азаматтардың дінге, ұлтқа, нәсілге немесе жерге қатысы бойынша айрықшалығын насихаттауға бағытталған іс-әрекет, егер ол іс-әрекет көпшілік алдында немесе бұқаралық ақпарат құралдарын қолданып жасалса».

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінен. 174-бап. «Әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздыру»:

«Әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты қоздыруға, азаматтардың ұлттық ар-намысы мен қадір-қасиетін не діни сезімдерін қорлауға бағытталған қасақана әрекеттер, сол сияқты азаматтардың дінге көзқарасы, тектік-топтық, ұлттық, рулық немесе нәсілдік қатыстылығы белгілері бойынша олардың айрықшалығын, артықшылығын не толыққанды еместігін насихаттау, егер бұл іс-әрекет жария немесе бұқаралық ақпарат құралдарын немесе телекоммуникациялар желілерін пайдалана отырып, сол сияқты әлеуметтік, ұлттық, рулық, нәсілдік, тектік-топтық немесе діни алауыздықты насихаттайтын әдебиетті немесе өзге де ақпарат жеткізгіштерді дайындау немесе тарату жолымен жасалса».

Өзбекстан Республикасы Қылмыстық кодексінен. 156-бап. «Ұлттық, нәсілдік, этностық немесе діни өшпенділікті туғызу»:

«Ұлттық, нәсілдік, этностық немесе діни өшпенділікті насихаттайтын материалдарды дайындау, тарату мақсатымен сақтау немесе тарату...

Ұлттық ар-намыс пен қадір-қасиетті кемсітетін, діни немесе атеистік көзқарасына байланысты азаматтардың сезімін қорлайтын, ұлттық, нәсілдік, этностық немесе діни белгілері бойынша халық топтарына деген өшпенділікті, төзбеушілікті немесе алауыздықты туғызу мақсатымен жасалған, сол сияқты олардың ұлттық, нәсілдік, этностық ерекшеліктеріне немесе дінге қатысына қарай құқықтарын тікелей немесе жанама шектеу немесе құқықтарына тікелей немесе жанама артықшылық белгілеу».

Нормалар қылмыс заңнамасының төмендегі бөлімдері мен тарауларында көрсетілген:

Қырғыз Республикасы

- IX бөлім. Мемлекеттік билікке қарсы қылмыстар.
- 43-тарау. Конституциялық құрылыс негіздері мен мемлекет қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар.

Тәжікстан Республикасы

- VIII бөлім. Қоғамдық қауіпсіздік пен халық денсаулығына қарсы қылмыстар.
- 21-тарау. Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар.

Қазақстан Республикасы

- 4-тарау. Бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар.

Өзбекстан Республикасы

- Екінші бөлім. Бейбітшілік пен қауіпсіздікке қарсы қылмыстар.
- VIII тарау. Бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар.

Демек, қылмыс деп танылған бұл әрекеттер көбіне жеке тұлғаны, адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын емес, мемлекет пен оның қауіпсіздігін қорғау тұрғысынан қаралады. Ал қорғалған сипаттамалар тізімі адамның нәсілдік, этностық, ұлттық, діни, аймақаралық, жершілдік, әлеуметтік, рулық және тектік-топтық табиғатымен шектеледі.

Жоғарыда аталған нормалар жалпылама түсіндіріліп тұр, оларда «өшпенділік тілі» (жеккөрініш тілі) немесе «дискриминациялаушы сөз» деген ұғым жоқ. Сонымен бірге заңнамада жарияланымдардағы жағымсыз деп бағаланатын (рұқсат етілген) және жеккөрінішімен қылмысқа себеп болуы мүмкін заңға қайшы (қылмыс деп танылған) контент деген ұғым да айтылмайды.

Бұл факторлар төзімсіздікті насихаттауға жеткілікті тосқауыл қойылмауына да, азшылық өкілдерінің конституцияда көрсетілген саяси, әлеуметтік және мәдени құқықтарын іске асыруға да бірдей ықпал етеді.

Автордың ниеті мен қабілетінен келуі мүмкін ерекше әрі орны толмас зиянды болдырмау үшін халықаралық

құқық мемлекеттерден «өшпенділік тілінің» («жеккөрініш тілінің») неғұрлым ауыр түрлеріне тыйым салуды талап еткенімен Өзбекстан, Тәжікстан және Қазақстанның қылмыс заңнамалары қорлауды да қылмыс деп таниды. Қорлау деп мынаны айтады:

- «Қорлау, яғни адамның абыройы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде қасақана кемсіту». (ӨР ҚК: 140-бап. Қорлау. VI тарау. Бостандыққа, абырой мен қадір-қасиетке қарсы қылмыстар);
- «Қорлау, яғни басқа адамның абыройы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту». (ҚР ҚК: 131-бап. Қорлау. 1-тарау. Жеке адамға қарсы қылмыстық құқықбұзушылықтар).

Ал Тәжікстанның Қылмыстық кодексінде «Тәжікстан Республикасы президентін көпшілік алдында қорлау немесе оның атына жала жабу» (17-тарау. Жеке бостандық, абырой мен қадір-қасиетке қарсы қылмыстар) және «Бейбітшілік пен ұлттық бірліктің негізін қалаушы – ұлт көшбасшысын көпшілік алдында қорлау мен оның атына жала жабу» (137-бап [1]) баптары бар. Тәжікстанның қылмыс заңнамасы «билік өкілін қорлау» (330-бап) және «әскери қызметшіні қорлау» (372-бап) үшін де жаза қарастырады.

Бұл жерде адам айтқан сөздер арандататын әрі қорлайтын болуы мүмкін, жалған тұжырым деп сипатталып, төзімсіздік мәселесін көтеруге себеп болуы мүмкін, бірақ пікір орынды түрде шектелетін ауыр деңгейге жетпеуі керек екенін ескерген маңызды.

Қылмыстық жаза тек ақырғы шара ретінде әрі ең ауыр жағдайларда ғана

қолданылуы керек, «өшпенділік тіліне» («жеккөрініш тіліне») қатысты санкция негізінен азаматтық және әкімшілік құқық шеңберінде салынып, материалдық және материалдық емес нұқсанды өтеу мүмкіндігі және заңсыздық бұқаралық ақпарат құралдарында болса, фактілер мен жауаптарды түзеу құқығы берілуі керек.

Азшылық өкілдері мен әлеуметтік топтарды төзбеушіліктен, зорлық-зомбылықтан, стигматизациядан тиімді қорғауды насихаттау үшін және аймақта адам құқықтарына қатысты ахуалды жақсарту үшін адам құқықтарын қорғайтын және насихаттайтын халықаралық механизмдер мемлекеттерге дискриминацияға қарсы жан-жақты қамтитын заңнама қабылдауды үнемі ескертіп келеді.

Дереккөздер тізімі

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы / БҰҰ Бас ассамблеясының 1948 жылғы 10 желтоқсандағы 217 А (III) резолюциясымен қабылданған.
2. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт / БҰҰ Бас ассамблеясының 1966 жылғы 16 желтоқсандағы 2200 А (XXI) резолюциясымен қабылданған.
3. 2017 жылғы 2 ақпанда қабылданған № 19 Қырғыз Республикасының Қылмыстық кодексі (Қырғыз Республикасының 2017 жылғы 24 қаңтардағы № 19 заңымен 2019 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енген)
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚР 2015 жылғы 24 қарашадағы № 422-V заңы, 2020 жылғы 16 желтоқсаннан бастап күшіне енген, 2020 жылғы 6 қазандағы мәлімет бойынша өзгерістері мен толықтырулары бар).
5. 1998 жылғы 21 мамырда қабылданған № 574 Тәжікстан Республикасының Қылмыстық кодексі (2020 жылғы 7 тамыздағы мәлімет бойынша өзгерістері мен толықтырулары бар).
6. Өзбекстан Республикасының Қылмыстық кодексі (Өзбекстан Республикасының 1994 жылғы 22 қыркүйектегі № 2012-XII заңымен бекітілген, 2020 жылғы 5 қарашадағы мәлімет бойынша өзгерістері мен толықтырулары бар).
7. «Өшпенділік тілін» түсіндіру: Практикалық оқулық, 2015 жыл, Article 19 – Free Word Centre 60 Farringdon Road London, EC1R 3GA United Kingdom